

УДК 373.22:316.47

СПЕЦИФІКА МІЖСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ДІТЕЙ В УМОВАХ РІЗНОВІКОВОЇ ГРУПИ ЗАКЛАДУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Іщенко Людмила, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри психології та педагогіки розвитку дитини, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0003-3382-4148

E-mail: liskra118@gmail.com

Підлипняк Ірина, кандидат педагогічних наук, доцент, кафедра психології та педагогіки розвитку дитини, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0002-8265-589X

E-mail: irenkudryashka@ukr.net

Дука Тетяна, кандидат педагогічних наук, доцент, кафедра психології та педагогіки розвитку дитини, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0002-8186-3769

E-mail: tanya_kucher75@ukr.net

У статті здійснено теоретичний аналіз міжособистісної взаємодії дітей в умовах різновікової групи закладу дошкільної освіти як психолого-педагогічної категорії; досліджено вплив міжособистісної взаємодії на розвиток здібностей і активності вихованців в умовах різновікової групи та її специфіку. З'ясовано особливості педагогічної діяльності вихователя в умовах різновікової групи; підкреслено, що ефективність організації життєдіяльності дітей різного віку зумовлена налагодженням активної міжособистісної взаємодії між ними; висвітлено основні форми освітньої роботи педагога з дітьми різного віку.

***Ключові слова:** різновікова група, заклад дошкільної освіти, міжособистісна взаємодія, суб'єкт-суб'єктна взаємодія, організація життєдіяльності дітей різного віку, дитячий колектив, взаємодія, мікроклімат.*

SPECIFIC CHARACTER OF INTERPERSONAL INTERACTION OF CHILDREN IN THE CONDITIONS OF A MIXED AGE GROUP IN A PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTION

Ishchenko Liudmyla, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Psychology and Pedagogy of Child Development, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0003-3382-4148

E-mail: liskra118@gmail.com

Pidlypniak Iryna, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Psychology and Pedagogy of Child Development, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0002-8265-589X

E-mail: irenkudryashka@ukr.net

Duka Tetiana, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Psychology and Pedagogy of Child Development, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0002-8186-3769

E-mail: tanya_kucher75@ukr.net

The article reveals specifics of interpersonal interaction of children in the conditions of a mixed-age group in a preschool educational institution.

The purpose of the article is: to analyse theoretically the interpersonal interaction of educational process participants in a preschool educational institution as a psychological and pedagogical category; to investigate the influence of interpersonal interaction on the development of abilities and activity of pupils in the conditions of a mixed-age group.

The concept "interaction" has been specified in the article. Theoretical and methodological foundations to the formation of interpersonal interaction of children in the conditions of a mixed-aged group in the preschool educational institution have been considered, too. Views of native and foreign scientists on the determinants of the group behavior of preschool-age children have been analyzed. The stages of the development of interpersonal interaction of preschool-age children and playing games as the formation environment of interpersonal interaction skills development have been characterized. The main determinants of the formation of a preschool personality in the conditions of a mixed-age group have been determined. The peculiarities of pedagogical activity of the teacher in the conditions of a mixed-age group have been clarified. It has been underlined that the effectiveness of the organization of children's life of all ages is caused by the establishment of active interpersonal interaction between them; the main forms of educational work of a teacher with children of different age have been revealed. The ideological characteristics of a teacher's interaction with children have been characterized, in particular: orientation of actions; emotional state; degree of teacher's involvement in communication with children; specially organized process of mixed-age interactions; variation of methods and forms of educational process organization. It has been established that the different age interaction is the factor which has the most effective influence on social and mental development of a child, providing its expedient and purposeful inclusion in pedagogical process.

Keywords: *mixed-age group, preschool educational institution, interpersonal interaction, subject-subject interaction, organization of the mixed-age children life, children's group, interaction, microclimate.*

Сучасний освітній процес в Україні зазнає значної реформації. Тому сучасна освіта – це освіта для кожної людини і людства загалом. Опираючись на концепцію дошкільного виховання та Базовий компонент дошкільної освіти, сучасний заклад дошкільної освіти має забезпечувати фізичну, психологічну і соціальну компетентність дитини від народження до молодшого шкільного віку, можливість адаптації до унормованого існування в соціумі, навчити особистісного існування, сформувати життєві компетентності. Передусім це відбувається завдяки ролі дитячого співтовариства, яке, суттєво впливає на процес становлення дитини.

Становлення особистості дошкільника відбувається під час його відносин з людьми – як з дорослими, так і з дітьми, тому важливо врахувати перший досвід таких відносин багато в чому визначає характер самосвідомості дитини та її подальший соціальний розвиток. В нашому дослідженні особливий інтерес викликають відносини

дітей різного віку. Можна вважати, що відносини між дітьми різного віку мають свою специфіку і суттєво різняться від міжособистісних відносин в гомогенній групі. Об'єднання в одну групу дітей різних за віком відкриває широкі можливості для плідного спілкування у різновіковому колективі.

Спілкування дітей різного віку дає змогу збагатити досвід кожної дитини через різновікову взаємодію, сприяти пізнанню дитиною себе й інших, створювати додаткові сфери саморегуляції. Значимість різновікового спілкування визначається й тим, що воно, з одного боку формує особливе середовище взаємодії, надає додаткові можливості для реалізації успішності дітей в спілкуванні, а з іншого – сприяє формуванню та прояву їх особистісної ідентифікації [15, с. 98]. Все це, в свою чергу, впливає на становлення дитячого колективу, його мікроклімат, формування позитивних взаємовідносин між членами колективу.

Об'єднання в одній групі дітей різного віку вимагає від педагога особливої уваги до організації їхньої взаємодії. Питання взаємин, спільних дій дітей різного віку, які виховуються разом, залишаються поза увагою при обговоренні проблем різновікових груп. У певній частині педагогів склалося упередження, що перебування в одній групі дітей різного віку значно «вигідніше» молодшим дошкільникам, аніж старшим [14, с. 80]. Інший стереотип, який потребує руйнації, що в конфліктах між старшими і молодшими дітьми автоматично винними вважаються перші. Ще одне упередження, яке заважає педагогові формувати гармонійні стосунки між дітьми, виявляється в культивуванні думки, що молодші діти постійно потребують допомоги, а старші повинні постійно її надавати.

Виникнення різних думок і протиріч з досліджуваної проблеми зумовили докладнішого його вивчення. Учені А. Арушанова, В. Бутейко, А. Богущ, І. Дьоміна, О. Захарова, І. Зотова, В. Караковський, С. Кондратьєва та ін. розглядають різновікові групи закладу дошкільної освіти як оптимальну модель середовища, в якому взаємодія і спілкування дітей різного віку мають більший розвивальний потенціал для розвитку дошкільників, ніж одновікове оточення.

Так, Е. Герасимова досліджувала педагогічні основи побудови освітнього процесу в різновікових групах [4, с. 5]. Науковець досліджувала соціально-психологічні особливості взаємин і взаємодій дошкільників різних вікових підгруп (трьох-п'яти років, п'яти-семи років), зокрема, індивідуальні прояви дітей. Автором розроблена експериментальна технологія педагогічного виховання з дітьми різного віку на основі поєднання вікової сензитивності й індивідуальних особливостей дітей та програма і методика підготовки вихователів до такої роботи.

Предметом дослідження А. Проніної була педагогічна діагностика як засіб побудови освітнього процесу різновікової групи закладу дошкільної освіти. За даними її дослідження, освітній процес різновікової групи закладу дошкільної освіти містить такі структурні компоненти: соціальний, просторово-наочний, організаційно-логічний. Науковцем визначено, що на розвиток дитини в різновіковій групі впливає різновікова взаємодія дітей, основу якої складають внутрішні психологічні механізми: децентрація, емпатія та їх різноманітні прояви. Як стверджує автор, передумовою виникнення взаємодії дітей різного віку є виконання старшою дитиною ролі «вчителя», а молодшою – ролі того, кого навчають. Результатом реалізації цих ролей є взаємонавчання – процес, у ході якого відбувається взаємне збагачення, закріплення

знань, умінь і навичок, досвіду [10, с. 84].

Дослідження Л. Захарової було спрямоване на вивчення готовності дитини до школи в умовах різновікових груп закладу дошкільної освіти [12, с. 68]. Отримані в ході дослідження результати показали, що розвиток готовності дітей до навчання в школі в різновіковій групі досягає високого рівня за більшістю показників готовності. Це відбувається за рахунок специфічного розвивального простору – різновікової дитячої взаємодії із стосунками взаємної відповідальності, турботи, захищеності.

За Е. Герасимовою освітній процес різновікової групи закладу дошкільної освіти розуміється «як система взаємодій і взаємовпливу основних структурних компонентів (наочно-просторового, повчального і соціального), що створюють зону реалізацій розвивальних можливостей для його суб'єктів» [4, с. 8].

Особливості організаційно-технологічного компонента освітнього процесу різновікової групи дошкільного навчального закладу були досліджені в роботах В. Аванесової, Т. Макеєвої, Н. Фаас. Науковцями експериментально доведено, що основною формою організації навчання в різновіковій групі є заняття з невеликими різновіковими підгрупами (5–10 дітей), побудовані на засадах взаємодії та спілкування дітей різного віку. Зміст освітнього процесу визначається віковими особливостями і можливостями старших дітей, але при цьому різновікове спілкування і спільно виконувана продуктивна діяльність дають можливість включення в освітній процес дітей більш молодшого віку на будь-якому доступному їм рівні [9, с. 56].

Науковці стверджують, що у різновіковій групі суб'єктом освітнього процесу може бути як окремо узята дитина одного віку, так і група дітей різного віку, які взаємодіють між собою. Дослідження, присвячені міжособистісним стосункам у групах і колективах (Н. Ганошенко, Л. Галігузова, С. Мещерякова, Е. Смирнова та ін.), показують, що «суб'єктом виховної дії може виступати не стільки окрема дитина, скільки різні групи дітей, об'єднані за різноманітними ознаками» [12, с. 67], а суб'єктом освітнього процесу різновікової групи є група дітей різного віку, наділених різними віковими, індивідуально-психологічними особливостями, потребами. Прагнення старших дітей до взаємного обміну з молодшими знаннями, уміннями і навичками стимулює процес міжособистісної взаємодії і різновікового спілкування.

Дослідниками (Л. Байбородовою, Е. Герасимовою, Е. Смирновою) проводилася педагогічна діагностика освітнього процесу різновікової групи закладу дошкільної освіти. Учені виділили його особливості, обумовлені такими факторами: специфікою розвитку дітей у різновіковій групі та діяльністю педагога. Відтак, різновікова взаємодія і спілкування дітей є однією з основних якісних характеристик освітнього процесу різновікової групи закладу дошкільної освіти [9, с. 60].

Тому метою статті є теоретичний аналіз міжособистісної взаємодії учасників освітнього процесу в закладі дошкільної освіти як психолого-педагогічної категорії; дослідження впливу міжособистісної взаємодії на розвиток здібностей і активності вихованців в умовах різновікової групи.

Важливою категорією побудови освітнього процесу у різновікових групах дошкільників виступає, на наш погляд, категорія взаємодії. Поняття «взаємодія» у загальному значенні відображає універсальну, загальну форму руху, вплив об'єктів один на одного. Для людини це характерно у прагненні до взаємодії з різними об'єктами довкілля.

У педагогічному словнику: «Взаємодія – особлива форма зв'язку між людьми, процесами, діями, явищами, в результаті якої відбувається зміна їх початкових якостей або станів. Вона веде до синтезу, інтеграції об'єктів, до єдності дій» [8, с. 30].

У психологічному словнику «взаємодія» трактується як «процес безпосередньої взаємодії об'єктів (суб'єктів) один з одним, що викликає їхній взаємний зв'язок» [7, с. 59].

Тому на основі цих трактувань розуміємо, що оптимальною формою взаємодії є і навчальна співпраця. Останні роки проблему навчальної співпраці активно розвивають А. Мудрик, В. Ляудіс, В. Панюшкін та ін. Саме такі відносини, які складаються під час співпраці, найбільш ефективно сприяють розвитку дітей як суб'єктів діяльності, становленню їхньої активної життєвої позиції. Лише в суб'єкт-суб'єктній взаємодії є можливим діалог, позитивний розвиток і зміни особистості. Саме цей тип взаємодії створює більш сприятливі умови для формування особистості [5, с. 152]. Цей вид взаємодії в освітньому процесі можна назвати інтерактивним. Інтерактивний процес характеризується високою інтенсивністю комунікації, спілкування, обміном діяльністю, зміною та різноманітністю видів діяльності, процесуально (зміною станів учасників), цілеспрямованою рефлексією учасників діяльності та взаємодії, постійний зв'язок із життям [7, с. 61].

Педагогічна взаємодія передбачає доцільну організацію спілкування учасників освітнього процесу: взаємини співпраці та взаємодопомоги, широкий обмін новою інформацією між учасниками освітнього процесу, зустрічний процес, прихильність дітей до дій педагога, співпереживання в радості пізнання, співучасть у вирішенні проблемних питань і пізнавальних завдань, прагнення прийти на допомогу один одному, коли виникають труднощі.

У контексті дослідження необхідно розглянути взаємодію і як педагогічну категорію. У низці робіт вітчизняних учених педагогічна взаємодія учасників освітнього процесу розглядається одночасно як: соціальне, психологічне та педагогічне явище. Особливий інтерес становить дослідження взаємодії у різновікових групах дітей [1, с. 45].

Різновікова група закладу дошкільної освіти визначена науковцями як «спільнота дітей, які вирізняються паспортним віком, рівнем фізичного, соціопсихічного, когнітивного розвитку, об'єднані у різнорівневу систему взаємодій між дітьми різного віку та дорослими».

Зауважимо, що міжвікова взаємодія в різновіковій групі обумовлена самим різновіковим складом дітей. Численні наукові факти, матеріали доводять, що старші і молодші діти перебувають в нерівному становищі. На їхніх стосунках істотно позначаються відмінності віку та життєвого досвіду. При цьому варто зважати на те, що поняття «старший» має не тільки описове, але і цінне соціально-статусне значення, визначає деяку нерівність, асиметрію, передбачає виконання низки обов'язків. Навпаки, поняття «молодший» вказує на залежний, підлеглий статус. Великий життєвий досвід, знання, упевненість у своїх діях забезпечують старшій дитині становище ведучого.

Дослідниця типології стосунків дітей у різновіковому дитячому колективі Л. Байбородова стверджує їхню залежність від типів взаємодії, що склалася в ньому. Для започаткованого дослідження важливими є виокремлені автором типи взаємодії в різновіковій групі: «співпраця», «діалог», «угода», «опіка», «придушення»,

«індиферентність», «конфронтація», «конфлікт» [2, с. 9]. Досліджуючи дитячі контакти в різновіковій групі та їхні мотиви, вона визначила такі типи взаємодії: активно-позитивна, активно-негативна, байдужа, незацікавлена взаємодія.

Різновікова взаємодія вихованців, вважає Г. Смольникова, є природною умовою постійного нагромадження й передачі досвіду від старших до молодших поколінь: молодші діти отримують різноманітні відомості, засвоюють навички поведінки, робочу спритність, привчаються поважати старших. Наслідування старших, імітація їхньої поведінки молодшими дітьми – це, відображення, яке полягає в авторитетній позиції старшого і прагненні молодших до дорослості [13, с. 96]. У процесі різновікового спілкування можливим стає взаємовиховання і взаємонавчання, коли діти, як молодші, так і старші, оволодівають складними практичними уміннями і навичками, передаючи один одному знання й досвід [9, с. 43].

Спільна діяльність зі старшими дітьми особливо корисна для молодших дітей, за умови організації її таким чином, щоб молодші діти були не пасивними спостерігачами, а активними учасниками процесу. Правильно організоване спілкування дітей сприятливо впливає на їхній психічний розвиток, сприяє формуванню товариських взаємин, взаємодопомоги між старшими і молодшими.

Спілкування дітей між собою – також важливий чинник мовленнєвого розвитку. У спільній діяльності формуються нові форми і функції мовлення, розвивається така важлива якість поведінки, як невимушеність, складаються механізми самооцінки та самоконтролю [3, с. 52].

Істотне значення при об'єднанні дітей різного віку має можливість взаємонавчання. У роботах А. Арушанової, Ю. Гербової, А. Давідчук було встановлено, що при об'єднанні дітей різного віку, коли старші володіють змістом і способом виконання діяльності, а молодші тільки мають цим оволодівати, створюються умови для взаємонавчання. Передумови організації взаємонавчання полягають у формуванні в старших дітей усвідомлення і прийняття на себе ролі вихователя, а у малюків – готовності вчитися у старшої дитини. Під взаємонавчанням Е. Давидович розуміє «організований (стихийний) процес взаємодії і спілкування дітей різного віку, що перебувають на різних рівнях розвитку» [6]. Результатом взаємонавчання дітей різного віку є взаємний (двобічний) обмін знаннями, навичками, досвідом їх закріплення і надбання нових. У процесі взаємонавчання на заняттях старші діти активно користуються своїми знаннями (розповідають, показують, пояснюють, порівнюють). Молодші діти активно приймають ці знання від старших дітей (ставлять запитання, просять розповісти або показати). Е. Давидовичем виявлено, що процес взаємонавчання між дітьми створює умови не лише для розумового, але і соціального розвитку і старших, і молодших дошкільників. У різновіковій групі взаємонавчання виникає як вирішення протиріччя між старшими, тими, у яких рівень розумового розвитку вищий і життєвий досвід багатший (хто уміє, знає більше), і молодшими, у яких є потреба освоювати цей досвід, що неможливо без участі старших дітей [6, с. 11]. Така співпраця з іншими дітьми привчає взаємодіяти і виробляти колективні рішення на основі аналізу індивідуальних пропозицій учасників мікрогрупи.

У педагогічній теорії та практиці засвідчив свою ефективність підхід до організації та розвитку дитячої групи як творчого співтовариства у процесі різних видів спільної діяльності дітей. Водночас проектування кожного виду спільної діяльності

спрямовується на розв'язання дитячою групою конкретних завдань щодо досягнення індивідуального та колективно значущого результату. А відтак, життя та розвиток дитячої групи розгортається як послідовне розв'язання завдань, що потребують групової взаємодії, співробітництва та співтворчості. У здійсненні педагогічно доцільного керівництва дитячою групою педагогу необхідно враховувати такі тенденції, як: з одного боку, прагнення дитини до самоствердження, визнання та поваги з боку інших, виокремлення власного «Я» як автономного суб'єкта у групі; а з іншого, – прагнення дітей досягти психологічного єднання з іншими, до спільної діяльності та спільних досягнень. Урахування означених особливостей дозволяє вихователю розв'язувати двоєдине завдання – сприяти розвитку мотивів єднання та об'єднання у спільноту дітей у групі, а також створювати умови для індивідуального розвитку кожного вихованця [9, с. 50].

Варто також підкреслити, що важливим суб'єктом соціального компонента освітнього процесу різновікової групи є педагог. У дослідженнях, які стосуються взаємодії дітей різновікових груп (А. Давідчук, Т. Доронова, С. Якобсон), наголошується, що саме по собі спільне перебування дітей різного віку не гарантує їхньої продуктивної взаємодії. Так, роботи Т. Доронової, С. Якобсон показують, що міжвікова взаємодія дітей не виникає сама, оскільки реальна зацікавленість дітей у таких стосунках дуже різна (молодший здебільшого потребує допомоги, тому частіше звертається до старшого, натомість старший не вважає за потрібне спілкуватися з молодшими). Для виникнення реальної педагогічно ефективної взаємодії і спілкування між дітьми необхідна провідна роль педагога, специфіка діяльності якого полягає у здійсненні організованої педагогічної взаємодії з дітьми різного віку.

Розглядаючи проблему керівництва міжвіковим спілкуванням дітей, відзначили, що в різновіковому спілкуванні роль дорослих (вихователя) суттєво змінюється: слабшають функції придушення, адміністрування і відповідно на перший план виходять функції педагогічного сприяння. Цими та іншими дослідниками було виявлено, що зміст і форма педагогічної взаємодії в різновіковій групі дошкільного навчального закладу мають низку особливостей, а саме:

- педагогові доводиться одночасно враховувати рівень розвитку дітей кожного з наявних вікових періодів різного віку;
- педагогові необхідно вміти взаємодіяти як із дітьми різних вікових груп, так і з різновіковими об'єднаннями, які ними утворюються;
- педагогові необхідно здійснювати педагогічну взаємодію з дітьми різного віку з урахуванням специфіки цієї групи;
- педагогові доводиться організовувати різні варіанти різновікової взаємодії дітей та варіювати способи і форми організації освітнього процесу [11, с. 162].

Роль педагога є керівною, оскільки за відсутності педагогічного керівництва у взаєминах між дітьми різного віку можуть виникати конфлікти, закріплюватися негативний досвід взаємодії та негативні поведінкові норми (ігнорування молодших під час ігор, конкуренція за іграшки, сварки і маніпулювання та ін.). Педагог допомагає дитині, з одного боку, увійти в дитяче співтовариство, а з іншого – зберегти та розвинути свої найкращі індивідуально-особистісні риси, а тому повинен вибудовувати виховний процес з урахуванням принципів: творчої реалізації кожного вихованця як

умови розвитку групової співтворчості; врахування індивідуальних особливостей дітей у визначенні рольової позиції у груповій взаємодії; комфортності перебування дитини у групі, дотримання демократичного стилю керівництва та впровадження особистісно зорієнтованої моделі педагогічної взаємодії з дитячою групою.

Важливим чинником, що впливає на міжособистісні стосунки дітей у різновіковій групі, є характер взаємодії вихователя з дітьми. Взаємодія вихователя та стиль його спілкування з дітьми є моделлю поведінки старших дітей стосовно менших. Склад різновікової групи створює сприятливі умови для реалізації, відтворення та присвоєння того типу стосунків до молодших дітей, які демонструє вихователь [9, с. 54].

Взаємодія вихователя з дітьми характеризується: спрямованістю дій вихователя (діяльність вихователя спрямована на успішність і результативність дій дітей, на прояв ними ініціативності і самостійності або на організацію їхньої взаємодії); емоційним станом взаємодії (при позитивному емоційному стані, для дорослого, характерним є прояв турботи і м'якості, при нейтральному емоційному стані прослідковується байдужість до дітей, при негативному емоційному стані для дорослого характерна дратівливість, докори, невдоволення, критичні зауваження на адресу дітей); ступенем залучення вихователя у спілкування дітей (при високому ступені залучення дорослий пропонує варіанти розв'язання конфліктних ситуацій, включається у взаємодію як один з учасників, організує ігри і заняття, у яких може брати участь уся група дітей; при низькому ступені залучення вихователь поводить себе відсторонено від дітей, займається своїми справами і формально виконує свої обов'язки) [1, с. 63].

Аналіз наукових досліджень дозволив дійти висновку, що різновікова взаємодія є чинником, який найефективніше впливає на соціальний і психічний розвиток дитини, за умови його доцільного і цілеспрямованого включення у педагогічний процес. Таким чином, вище сказане підтверджує, що саме життя висуває на перший план проблему спеціально організованої різновікової взаємодії дошкільників. Правильна її постановка сприяє здійсненню завдань всебічного розвитку та соціалізації дітей різних вікових груп. Ефективність міжособистісної взаємодії в умовах різновікової групи залежить від особистих якостей вихователів, їхньої методичної підготовки та уміння одночасно організовувати спілкування й діяльність дітей різного віку. Значущість різновікового спілкування визначається ще й тим, що воно, з одного боку, формує особливе середовище взаємодії, надає додаткові можливості для самореалізації дітей у спілкуванні, а з іншого – сприяє формуванню та прояву їх особистісної ідентифікації, що і буде перспективою подальших розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О. О. Соціалізація дітей у різновікових групах дошкільного навчального закладу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Одеса, 2014. 203 с.
2. Байбородова Л. В. Взаимодействие в разновозрастных группах учащихся. Ярославль: Академия развития, 2007. 336 с.
3. Бутенко В. Н. Особенности межличностных отношений в разновозрастных группах дошкольников: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Москва, 2007. 140 с.
4. Герасимова Е. Н. Педагогические основы построения образовательного процесса в разновозрастных группах детского сада: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.07. Санкт-Петербург, 2002. 339 с.
5. Гриньов В. М., Дорогих Р. В., Масич С. Ю., Розумна Т. С. Взаємодія суб'єктів педагогічного процесу: монографія. Харків: Щедра садиба плюс, 2013. 208 с.

6. Давидович Е. Б. Сенсорное воспитание детей 3–5 года жизни в условиях разновозрастной группы: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Москва, 1991. 16 с.
7. Ковшар О. В. Роль партнерської взаємодії дошкільної та початкової ланок освіти в організації передшкільної освіти. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2015. № 4. С. 57–63.
8. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. Київ: Педагогічна думка, 2001. 514 с.
9. Підлипняк І. Ю. Теорія і практика підготовки майбутніх вихователів до формування математичної компетенції дошкільників у різновікових групах: монографія. Умань: Візаві, 2018. 175 с.
10. Пронина А. Н. Педагогическая диагностика как средство построения образовательного процесса (На примере разновозрастной группы детского сада): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01, 13.00.07. Елец, 2003. 200 с.
11. Психолого-педагогічний супровід освітнього процесу в різновіковій групі закладу дошкільної освіти: навч.-метод. посіб. / уклад.: І. Ю. Підлипняк. Умань: Візаві, 2018. 221 с.
12. Смирнова Е. О. Бутенко В. А. Отношения между детьми в разновозрастных группах детского сада. *Психолог в детском саду*. 2007. № 2. С. 66–80.
13. Смольникова Г. В. Психологічні особливості спілкування дітей в різновікових групах дошкільного навчального закладу: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2008. 239 с.
14. Смольникова Г. В. Методи дослідження спілкування дітей у різновікових групах. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III(21), Issue 43, 2015*. С. 79–82.
15. Смольникова Г. Вивчення реального і бажаного кола спілкування дітей в умовах різновікової групи. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. Київ: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка. 2005. № 3. С. 95–101.

REFERENCES

1. Avramenko, O. O. (2014). Sotsializatsiia ditei u riznovikovykh hrupakh doshkilnoho navchalnoho zakladu. *Candidate's thesis*. Odesa [in Ukrainian].
2. Bajborodova, L. V. (2007). Vzaemodijstvje v raznovozrastnyh gruppah uchashhihsja. Jaroslavl': Akademija razvitija [in Russian].
3. Butenko, V. N. (2007). Osobennosti mezhlchnostnyh otnoshenij v raznovozrastnyh gruppah doshkol'nikov. *Candidate's thesis*. Moskva [in Russian].
4. Gerasimova, E. N. (2002). Pedagogicheskie osnovy postroenija obrazovatel'nogo processa v raznovozrastnyh gruppah detskogo sada. *Doctor's thesis*. Sankt-Peterburg [in Russian].
5. Hrynov, V. M., Dorohykh, R. V., Masych, S. Yu., Rozumna, T. S. (2013). Vzaemodijia sub'iektiv pedahohichnoho protsesu. Kharkiv [in Ukrainian].
6. Davidovich, E. B. (1991). Sensorное воспитание детей 3–5 года zhizni v uslovijah raznovozrastnoj grupy. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moskva [in Russian].
7. Kovshar, O. V. (2015). Rol partnerskoj vzaemodii doshkilnoi ta pochatkovoї lanok osvity v orhanizatsii peredshkilnoi osvity. *Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnoho universytetu imeni Mykoly Hoholia. Psykholoho-pedahohichni nauky*, 4, 57–63 [in Ukrainian].
8. Pedahohichniy slovnyk. M. D. Yarmachenka. (2001). Kyiv [in Ukrainian].
9. Pidlypniak, I. Yu. (2018). Teoriia i praktyka pidhotovky maibutnikh vykhovateliv do formuvannia matematychnoi kompetentsii doshkilnykiv u riznovikovykh hrupakh. Uman [in Ukrainian].
10. Pronina, A. N. (2003). Pedagogicheskaja diagnostika kak sredstvo postroenija obrazovatel'nogo processa (Na primere raznovozrastnoj grupy detskogo sada). *Candidate's thesis*. Elec [in Russian].
11. Psykholoho-pedahohichniy suprovod osvithnoho protsesu v riznovikovii hrupi zakladu doshkilnoi osvity. I. Yu. Pidlypniak. (2018). Uman [in Ukrainian].
12. Smirnova, E. O., Butenko, V. A. (2007). Otnoshenija mezhdet'mi v raznovozrastnyh gruppah detskogo sada. *Psiholog v detskom sadu*, 2, 66–80 [in Russian].
13. Smolnykova, H. V. (2008). Psykholohichni osoblyvosti spilkuvannia ditei v riznovikovykh hrupakh doshkilnoho navchalnoho zakladu. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
14. Smolnykova, H. V. (2015). Metody doslidzhennia spilkuvannia ditei u riznovikovykh hrupakh. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III(21), Issue 43, 79–82*.
15. Smolnykova, H. (2005). Vyvchennia realnoho i bazhanoho kola spilkuvannia ditei v umovakh riznovikovoї hrupy. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka. Psykholohiia. Pedahohika*, 3, 95–101. Kyiv [in Ukrainian].